

AZ EMBERI LÉNYEG MARXISTA FELFOGÁSA

Minden filozófiai kérdés több válaszlehetőséget tartalmaz; ez azért is van így, mert a válasz kidolgozása mindig függ a kérdés feltevésének a módjától. Az emberi lényeg kérdésének a tárgyalása is megköveteli tehát, hogy először magát a kérdést fogalmazzuk meg helyesen. Ebben az esetben azért is szükséges magát a kérdést hangsúlyozni, mert van olyan álláspont — s ez eszmeileg és történetileg is a marxista filozófia dogmatikus értelmezéséhez kapcsolódik, s a dogmatizmus hatása tovább gyűrűzik olyan igényes munkákban is, mint Louis Althusser Marx-tanulmányai —, amely tagadja az emberi lényeg kérdésének a létjogosultságát a marxista filozófiában. Mind elméleti, mind filozófiatörténeti síkon a marxista filozófia egyoldalú értelmezése az alapja ennek a téves felfogásnak. Elméleti szempontból a filozófia és az ideológia viszonyának az értelmezéséből indulnak ki; úgy járnak el, hogy vagy a marxista filozófia egész kérdéskörét leszűkítik ideológiává (a dogmatizmus), s az így értelmezett filozófia keretei túl szűkek ahhoz, hogy szervesen magukba foglalhatnák az ember problematikáját, vagy a filozófiát mereven szembeállítják az ideológiával (Louis Althusser), s az emberi lényeg kérdését a strukturalizmus és a neopozitivizmus érveinek segítségével mint nem tudományos kérdést az ideológia (a humanizmus) területére korlátozzák.

Filozófiatörténetileg a marxista filozófia kialakulásának megítéléséről van szó. Azok a szerzők, akik a marxista filozófiában kétségbe vonják az emberi lényeg kérdésének létjogosultságát, Marx elméleti-filozófiai fejlődésében olyan éles törést tételeznek fel, amelynek alapján a fiatalkori művek határozottan elkülönülnek az érett Marx alkotásaitól, mégpedig nemcsak a kidolgozott megoldásoknak, hanem maguknak a kérdéseknek a szempontjából is. Innen adódik az a következtetés, hogy az emberi lényeg kérdése mint olyan kérdés, melyet Marx nagyobbára fiatalkori munkáiban körvonalazott, nem tartozik az érett Marx és a marxizmus gondolköréhez... Így természetesen lényegesen leszűkül a marxista filozófia fogalomrendszere, s ez pontosan a filozófiai gondolkodásnak azon a területén történik, amelyre korunk filozófiai érdeklődése nem véletlenül összpontosult. Nemcsak arról van tehát szó, hogy az említett álláspont védelmezői egyoldalúan értelmezik a marxista filozófiát, hanem arról is, hogy ennek alapján elzárják azt az utat a marxista gondolkodás elől, amely korunk lényeges problémáinak a megértéséhez vezet; s az emberi lényeg fogalma e kérdések köréhez tartozik.

Mire is vonatkozik hát ez a kérdés? Az emberi lényeg kérdésével arra keresünk választ, hogy ki az ember, mi az ember helye a létezők világában, mi az ember ontológiai státusának a sajátossága.

Az ember (az egyén) a társadalom (a társadalmi-gazdasági alakulat) rész-eleme. A társadalom szerves egész, működő totalitás. A társadalmi egész az ember mellett magában foglalja a tárgyak és viszonyok meghatározott rendszerét. A tárgyak és a viszonyok rendszereitől az ember abban különbözik, hogy a társadalmi totalitás utolsó, lebonthatatlan eleme. Ez azt jelenti, hogy az ember konkrét totalitás, s ezért önálló egység; olyan rész-eleme a társadalmi egésznek, melyre a többi alkotóelem s maga a társadalom is valamilyen formában visszavezethető.

Látjuk tehát, hogy az ember önálló társadalmi entitás. Ez közhelynek számít, de az emberi lényeg elemzésekor feltétlenül hangsúlyozni kell, mert csak így lehet elkerülni azt, hogy az ember lényegét valami külsővel azonosítsuk. Mint minden konkrét totalitás, az ember is számos meghatározottság, tulajdonság szerves egysége. Azoknak a lényeges jellemzőknek az összessége, melyek magára az emberi létezésre vonatkoznak, alkotják az emberi lényegét.

Marx az emberi lényeg kérdésével több írásában foglalkozott, de ezt összefüggően nem fejtette ki. Ezért abból indultunk ki, hogy az emberi lényeg fogalmát a marxi felfogás egészének az értelmezése alapján fogalmazzuk meg. Nos, az előbbi megállapítás, úgy tűnik, ellentmond Marx gondolatmenetének. Ugyanis Marx a hatodik Feuerbach-tézisben így ír: „De az emberi lényeg nem valami, az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége“ (Marx—Engels Művei 3. 1960. 9). Szó szerint értelmezve, ez a szöveg azt jelenti, hogy az ember lényege nem a minden emberre jellemző alapvető jegyek összességében áll, hanem az emberen kívüli valóságban, a társadalmi viszonyok összességében. Vagyis az embernek mint létezőnek nincs saját lényege, hanem ez csak a külsődlegességnek ebben a formájában létezik. Ugyanígy lehet értelmezni Marx más idevonatkozó sorait is: „A termelőerőknek, tőkéknek és társadalmi érintkezési formáknak ez az összessége, amelyet mindegyik egyén és nemzedék mint valami adottat készentalál, a reális alapja annak, amit a filozófusok »szubsztanciának« és az »ember lényegének« képzeltek el...“ (Marx—Engels i. m. 41). Látjuk tehát, hogy itt kiszélesült azoknak a jelenségeknek a köre, amelyekkel Marx kapcsolatba hozta az emberi lényeg fogalmát. Míg az előbbi Feuerbach-tézisben csak a társadalmi viszonyokkal, addig itt már az egész termelési móddal, s idézhetnénk olyan helyeket is, ahol Marx magával a társadalommal hozta összefüggésbe az emberi lényeg fogalmát. Vajon ez azt jelenti, hogy Marx az ember lényegét e társadalmi jelenségekkel azonosította?

Azok a szerzők, akik tagadják az emberi lényeg kérdésének létjogosultságát a marxista filozófiában, pontosan így értelmezik Marx felfogását; s hogyha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor az a felfogás, amely az embert önálló létezőnek tekinti, valójában ellentmond Marx gondolatmenetének. Ugyanis az, hogy az ember önálló létező, azt jelenti, hogy lényege benne magában van, s nem a rajta kívül létező tárgyak vagy viszonyok meghatározott összességében. De ez a logikai ellentmondás csak akkor áll elő, ha a marxi emberfelfogás egészétől elvonatkoztatva értelmezzük az idézett helyeket, vagyis akkor, ha Marx felfogását ezzel az egy gondolatmenettel azonosítjuk. A kiindulópont az, hogy az ember önálló létező, s mint ilyen számos meghatározás egysége, és így a hatodik

Feuerbach-tézis — melyre a továbbiakban még visszatérünk — az ember lényegének csak egyik mozzanatát rögzíti.

Az ember a természet része, adott biológiai-fiziológiai egység. Ilyen vonatkozásban Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* így ír: „A természet az ember szervetlen teste, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet az ő teste, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része“ (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 1962. 49).

Habár az ember természeti lény, nem pusztán a természet alkotása, s ezért lényege sem vezethető vissza természeti adottságaira. Marx pontosan ebből a szempontból bírálta Feuerbach emberfelfogását. Az ember lényegének az ember természeti adottságaira való redukálása elsősorban azért helytelen, mert az ember nemcsak természeti lény, hanem „természeti-társadalmi lény“ (Marx), s másodsorban azért, mert az ember lényege nem az adottságok összességében gyökerezik, hanem az adottságok ellentétében, a tevékenység formájában. Ebből az következik, hogy az ember biológiai-fiziológiai tulajdonságai, bár az emberi lét jellemzői, önmagukban még nem vonatkoznak az ember lényegére.

Az tehát, ami az embert a létezők színes természeti világától megkülönbözteti, nem természeti adottságainak bizonyos összessége, hanem tevékenységének jellege. Marx így fogalmazta meg ezt a gondolatot: „Az élettevékenység formájában rejlik egy species egész jellege, és a szabad tudatos tevékenység az ember nembeli jellege“ (Marx i.m. 49—50).

Tehát Marx az emberi tevékenység formáját olyan meghatározásnak fogta fel, amely a lényeg szempontjából jellemzi az emberi létet. Az ember tevékenysége folytán szubjektum. Az, hogy az ember szubjektum, azt jelenti, hogy az ember alkotó. Az emberi tevékenység alapvető szerkezeti vonása a megkettőzés folyamata. Az ember tevékenysége objektiválódik, s ezt jelenti a megkettőzés folyamata, és ezért alkotó az ember. Vagyis a tárgyak, a viszonyok s a társadalom a maga egészében az ember alkotása. Marx már fiatalkori munkáiban is kiemelte ezt a gondolatot. „Amennyiben ezért az ember számára a társadalomban egyfelől a tárgyi valóság mindenütt mint az emberi lényegi erők valósága, mint emberi valóság és ennél fogva saját lényegi erőinek valósága lesz, annyiban az összes tárgyak mint saját maga tárgyasulása, mint egyéniségét igazoló és megvalósító tárgyak, mint az ő tárgyai lesznek számára, azaz tárgy ő maga lesz“ (Marx i.m. 73). Az ember tehát a társadalom szubjektuma, s pontosan ezáltal különbözik a tárgyak természeti világától; de ugyanakkor e jellemzője különbözteti meg a társadalom más alkotóelemeitől is, a társadalmi tárgyaktól és viszonyoktól. Ebből pedig az következik, hogy az ember lényegét nem azonosíthatjuk sem a társadalmi viszonyokkal, sem a társadalmi tárgyak valamilyen összességével. Hiszen az ember alapvető lényegi vonása az, hogy szubjektum, a társadalom egyetlen szubjektuma. Engels *A szent családban* határozottan aláhúzta ezt a gondolatot: „A történelem semmit sem tesz, »nincs roppant gazdagsága«, »nem vív harcokat«! Ellenkezőleg, az ember, a valóságos eleven ember az, aki mindenben rendelkezik és harcol; nem a »történelem« az, amely

az embert eszközül használja fel a maga — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége“ (*Marx—Engels Művei* 2. 91—92).

Az, hogy az ember szubjektum, lényegéhez tartozik, mert az ember sajátos helyzete a dolgok világában pontosan ezáltal határozódik meg. Az a redukció tehát, amely az ember lényegét a termelési viszonyokkal azonosította, nemcsak, hogy külsővé és így értelmetlenné tette azt, hanem ezáltal megfosztotta az embert egyik alapvető tulajdonságától. Az esetleges félreértések elkerülése végett említsük meg itt: az, hogy az ember a társadalom szubjektuma, a kérdés általános formában való feltevését jelenti, az viszont, hogy az emberek milyen konkrét csoportosulásai a társadalom reális alkotói, más szintű kérdés.

Az ember szubjektum, s mint láttuk, ez azt jelenti, hogy az ember a társadalom alkotója; de nemcsak a társadalomé. Az ember más összefüggésben is szubjektum. A társadalom és a történelem létrehozásának a folyamatában az ember kialakítja szubjektív tulajdonságainak az összességét is. Az ember mint önálló létező nemcsak bizonyos tárgyi-természeti tulajdonságok, hanem ugyanakkor meghatározott pszichikai jellemzők egésze is. Az emberi szubjektivitás, az ember pszichikai tulajdonságai nem olyan adottságok, amelyek az emberi tevékenység folyamatán kívül alakultak volna ki, hanem a maguk meghatározott történeti formájában az emberi tevékenység lecsapódásai; a társadalom és a történelem létrehozásának a folyamatában alakulnak ki, és ilyen értelemben az ember önmaga szubjektív valóságának az alkotója. Marx ezt az összefüggést a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* az emberi érzékek példáján igazolta, de általános formában is megfogalmazta: „csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív emberi érzékek gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem, egyszóval emberi élvezetekre képes érzékek, olyan érzékek, amelyek emberi lényegi erőkként igazolódnak. Mert nemcsak az öt érzék, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarát, szeretet stb.), egyszóval az emberi érzékek, az érzékek emberi volta csak a maga tárgyának létezése által, az emberiesült természet által van. Az öt érzék kiképződése az egész eddigi világtörténelemnek munkája“ (73).

Az ember tehát mind a társadalom, mind önmaga szubjektív valóságának az alkotója. Az emberi létezés ezen jellemzőit abból vezettük le, hogy az embert szubjektumnak fogtuk fel. Ezzel azonban még nem merítettük ki az emberi létezés jellemzését. Nyitva maradt ugyanis az a kérdés, amely Marx hatodik Feuerbach-tézisével kapcsolatban merült fel.

Az ember szubjektum, tevékenysége objektíválódik, s ezáltal kialakul a tárgyak és viszonyok meghatározott rendszere. A létrejött tárgyak és viszonyok, pontosan azért, mert objektíválódtak, az emberrel szemben önálló rendszereket alkotnak. Vagyis az emberi tevékenység objektívációjának az eredményeként kialakul a tárgyaknak és viszonyoknak egy olyan rendszere, amely önálló valósággként határozódik meg az aktuális emberi tevékenységgel szemben, s ez abban jut kifejezésre, hogy a tárgyak és viszonyok rendszereit (a társadalmat) objektív mozgástör-

vények jellemzik. Ez az összefüggés egyik oldala. A másik oldala arra vonatkozik, hogy a tárgyak és viszonyok függetlenné vált rendszerei csak azáltal léteznek mint társadalmi tárgyak és viszonyok, hogy az ember aktuális tevékenysége állandóan integrálja, összefüggésbe hozza őket. Ez az integráció közvetett és közvetlen formában történik, de mindenképpen az emberi tevékenység és az emberi lét alapvető jellemzője. Nos, ebből a két mozzanatból — az önállósulás és az integráció folyamatáról van szó — az következik, hogy az ember aktuális tevékenysége és reális létezése a már kialakult tárgyaknak, viszonyoknak és a társadalomnak mint egésznek a függvénye.

Tehát az, hogy az ember a társadalomnak mint önálló egésznek, mint objektív mozgástörvényekkel rendelkező rendszernek a részeleme, azt eredményezi, hogy az ember létében és lényegében is a társadalom által meghatározott. Ugyanakkor ez a meghatározottsági viszony annak következtében is fennáll, hogy az ember aktuális tevékenysége mindig integrálja a már kialakult társadalmi termékeket. Marx ezt az összefüggést így fogalmazta meg: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem a maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják“ (*Marx—Engels Művei* 8. 105). Ilyen értelemben az ember a társadalom alkotása, azaz az ember tevékenysége, s ezáltal jellemzőinek összessége a társadalom által meghatározott. Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* tömören azt írja: „ahogy maga a társadalom az embert mint embert termeli, úgy a társadalmat az ember termeli“ (70). Ebben az összefüggésben válik világossá Marx hatodik Feuerbach-tézisének az értelme is.

Az, hogy az ember lényege nem más, mint a társadalmi viszonyok összessége, egyrészt azt jelenti, hogy a társadalmi viszonyok az ember lényegének a megnyilvánulásai, mert az ember alkotásai, s másrészt azt, hogy az ember a társadalom által meghatározott, s ez a meghatározottság lényegéhez tartozik. Arról van tehát szó, hogy az a meghatározottsági viszony, amely az ember mint szubjektum és a társadalom, különösképpen a társadalmi viszonyok között fennáll, az ember lényegéhez tartozik. Ez a meghatározottsági viszony abban konkretizálódik, hogy az ember tulajdonságai társadalmi tulajdonságok, tevékenysége társadalmi tevékenység, létezése társadalmi létezés. Ebből pedig az következik, hogy az emberi történelem különböző fejlődési szakaszaiban az emberi lét lényeges jellemzői különböző szintű egységekbe ötvöződnek, s ennek az alapján beszélhetünk az emberi lényegről és a történelmi egyének lényegéről mint két egymástól különböző, de ugyanakkor egymásra épülő jelenségről.

Az eddigiekben az emberi létezés alapvető jellemzőit vázoltuk Marx felfogása alapján. Ezek után joggal fogalmazódik meg a kérdés: miben áll az ember lényege? Az előbbieken azt választottuk erre a kérdésre, hogy az ember lényegét azoknak az alapvető jellemzőknek az összessége alkotja, amelyek magára az emberi létre vonatkoznak. Azokról a lényeges jellemzőkről van tehát szó, amelyeknek az alapján az emberi létezés mint a létezés sajátos formája meghatározódik, vagyis amelyeknek az alapján az emberi létezés elkülönül a létezés más formáitól, a természeti-tárgyi létezésétől és a társadalmi-dologi létezésétől. Ezek a lényeges tulajdonságok, amint láttuk, a következők: az ember természeti lény — adott

biológiai-fiziológiai egység; az ember tudatos lény — meghatározott pszichológiai tulajdonságok egysége; az ember objektum — a társadalom és ezen belül a termelési viszonyok által meghatározott; az ember szubjektum — a társadalom és önmaga alkotója. Ez a felsorolás önmagában azonban még nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi az ember lényege. Az emberi lényeg ugyanis nem az ember lényeges tulajdonságainak egyszerű, differenciálatlan összessége. Figyelembe kell venni a különböző tulajdonságok helyzetét és egymáshoz való kapcsolódásuk módját az egységes egészen belül.

Az a megfogalmazás, hogy az ember lényege a munka, pontosan azt fejezi ki, hogy az ember lényege nem a léteire vonatkozó jellemzők egyszerű összege, hanem azok meghatározott *egysége*.

A munka az emberi tevékenység alapvető formája, s nemcsak, hogy szervesen magába egyesíti az emberi létezés lényeges jellemzőit, hanem ezek a munka során alakulnak ki. Ezért a munka nem külsődleges meghatározottsága az emberi létezésnek, hanem lényege.

Ezek után tehát azt kell megvizsgálni, hogyan esnek egybe a munka és az emberi lét lényeges jellemzői. A munka alapvető szerkezeti vonása az objektiváció folyamata. Az emberi tevékenység és a tevékenység eredménye ennek az alapján különül el egymástól. A munka tárgyiasul, a tárgyiasult termék pedig már más szintű valóság, mint maga a tevékenység. A munka az egyén erő kifejtése, a termék objektív valóság. Az emberi tevékenységnek csak azok a formái tartoznak a munka körébe, amelyekre ez a megkettőzési folyamat jellemző. A munka folyamatát tehát az objektiváció, a megkettőzés jelensége alapvetően jellemzi. Az emberi munkának ez a meghatározottsága szorosan kapcsolódik az emberi létezés lényeges vonásaihoz. Az ember pontosan azáltal szubjektum, hogy a munkát az objektiváció folyamata jellemzi. Az objektiváció a tevékenység tárgyi megkettőzését jelenti. De ebből nem az következik, hogy az objektiváció csak a dologi-anyagi valóságra vonatkozik. Ellenkezőleg, az objektiváció jelensége a társadalom minden területére érvényes, függetlenül attól, hogy szellemi vagy anyagi termékekről van-e szó. Az objektiváció az emberi tevékenységnek tárgyi formában való lecsapódását jelenti, s tárgyi formát öltenek mind az anyagi, mind a szellemi, művészeti, tudományos tevékenység eredményei is. Látjuk tehát, hogy az objektiváció alapvető magyarázó elv mind a társadalom, mind az ember jellemzésében. Valójában az ember azáltal, hogy létrehozza a társadalmi valóságot, önmagát a maga tárgyi valóságával különbözteti meg a természeti valóságtól, s ugyanakkor ezáltal határozza meg sajátos helyét is az általa létrehozott valóság egészében. Mindezek alapján az objektiváció folyamatát az emberi munka és az emberi lényeg alapvető tulajdonságának tekintjük.

Az objektiváció folyamatához kapcsolódik az emberi létezés egy másik lényeges vonása is, az, hogy az ember a társadalom, a társadalmi viszonyok objektuma. Már utaltunk arra, hogy az objektiváció eredményeként létrejövő valóság objektív valóság. Ez az objektív valóság visszahat az emberre. A visszahatás eredménye az, hogy az ember a társadalom objektuma. A munkában az emberi létezésnek ez a jellemzője abban jut kifejezésre, hogy a munka társadalmi tevékenység. Ez azt jelenti, hogy az ember történelmileg meghatározott közösségben él, s tevékenységét

nem egyedülállóan, hanem egy csoport tagjaként fejt ki. Annak, hogy az ember közösségi lény, mélyebb értelme is van. Arról van szó, hogy a munkafolyamat az a közvetítő láncszem, amelyen keresztül megvalósul a társadalom visszahatása az emberre. Ugyanis a munka folyamatába mindig szervesen beépülnek egyrészt a történelmileg előbb kialakult termékek, másrészt a munkamegosztás következtében elkülönült csoportok termékei. Az ember pontosan e kettős integráció eredményeképpen válik a társadalom objektumává, s a munkafolyamat társadalmi jellege is innen ered.

A munka folyamatára jellemző a megkettőzés tudati formája is. Az embernek tudatos létezése van, s a munka tudatos tevékenység. A tevékenység eredménye a szükséglet vagy az érdek révén kapcsolódik az emberhez. Maga a munka, a munka eszköze és eredménye mint terv és mint cél tudatosul, vagyis először eszmei, még nem tárgyiasult formában jelenik meg. Függetlenül attól, hogy a tevékenység eredménye anyagi vagy szellemi tárgy, az emberi munka mindig feltételezi ezt a tudatosítást. Az emberi munkára mindig jellemző az az ív, amely az eszmeit a tárgyival összeköti. Pontosán ezért tudatos tevékenység az emberi munka.

Látjuk tehát, hogy a munka és az emberi létezés alapvető jellemzői összefüggnek egymással. Az emberi létezés lényeges vonásai a munka folyamatához kötöttek, s ezért ezek nem egyszerű adottságok, hanem az emberi tevékenység lecsapódásai. Ugyanakkor a munka szervesen magába egyesíti az emberi létezés lényeges vonásait. Ennek az összefüggésnek a következtében az emberi munka az ember lényege.

Az objektiváció, a társadalmiság és a tudatosság együttesen jellemzi az emberi munkát. Az ilyen értelemben felfogott munka: az emberi nem lényege. Ez azt jelenti, hogy az ember ezáltal különbözik a létezés más formáitól. A történelmi egyén azonban nemcsak a létezés más formáitól különül el, magának az embernek a társadalmi jellemzői is változnak. Ez a változás lényegében is kifejezésre kell hogy jusson. Ebből az következik, hogy az emberi nem lényege és a konkrét történelmi egyének lényege nem azonos, de csak a munkából, az emberi nem lényegéből kiindulva lehet felépíteni a konkrét történelmi egyén lényegét.

Az emberi lényeg kérdését elemeztük Marx felfogása alapján. Látjuk, hogy ez a kérdés nemcsak, hogy szervesen hozzátartozik Marx elméletéhez, hanem a marxista filozófia olyan alapvető fogalmai, mint a társadalom, a társadalmi mozgás objektív törvényei, az elidegenedés, a szabadság, az egyéniség, csak e kérdés tisztázásának az alapján érthetők meg. Mindezek következtében, eltérően a tanulmány elején említett álláspont védelmezőitől, az emberi lényeg fogalmát a marxista filozófia egyik *alapvető kategóriájának* kell tekintenünk.